

Чепелєва Н.В. Теоретико-методологічні засади самопроектування особистості / Н.В. Чепелєва // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 113 – 199.

УДК: 159.9 (05)

Чепелєва Н. В.,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка НАПН України

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Запропоновано тлумачення самопроектування як процесу вибудовування власної ідентичності, що базується на інтерпретації та осмисленні особистого і соціокультурного досвіду, засвоєнні культурно заданих схем самоорганізації. Самопроектування спрямовано на створення особистістю ідеальних моделей себе. Основними дискурсивними моделями особистісних проєктів є наратив як створення задуму себе, ідеальної власної історії та тезаурус як створення ідеальної особистісно неповторної картини світу. Показано роль завдань, які ставить перед собою особистість, насамперед, завдань на смисл у створенні особистісних проєктів. Визначено основні види особистісних проєктів — соціально орієнтований, особистісно орієнтований та альтернативний.

Ключові слова: самопроектування, розвиток особистості, особистісний проєкт, наратив, тезаурус, досвід, інтерпретація.

Вступ. Для сучасного стану розвитку психологічної науки характерним є активний пошук нових підходів, теоретичних парадигм, здатних запропонувати нові шляхи розв'язання найскладніших психологічних проблем, до яких, насамперед, належить проблема особистості. Особливо продуктивними, на наш погляд, є ті підходи, що спираються на постнекласичний методологічний підхід, у межах якого особистість розглядається як творець власної долі, автор власного життя, активний самодетермінований суб'єкт, здатний до саморозвитку, самотворення, самоактуалізації. У межах вказаного підходу все більшого поширення у соціальних та гуманітарних науках набуває «нарративний поворот». Він дає змогу також розширити предмет дослідження особистості з огляду на те, що інтерпретаційні процеси, результати яких знаходять своє відображення в оповідальних (нарративних) текстах, складають ядро особистості та психологічного досвіду. Наративний аналіз, у свою чергу, привернув увагу до активних міжособистісних та внутрішньо-особистісних процесів, за допомогою яких людина осмислює історію власного життя, вибудовує власну особистість. Водночас проблема самоздійснення, самореалізації, пошуку власної автентичності є актуальною для кожної людини, яка хоча б іноді замислювалася

над власним життям, прагнучи віднайти його сенс, залишити після себе якийсь слід.

Виклад основного матеріалу. Постнекласичний методологічний підхід наголошує, що однією із ключових характеристик зрілої особистості, спрямованої на самоздійснення, самореалізацію та самоактуалізацію, є здатність людини виступати автором власного життя, вибудовувати його за культурно зумовленими, але все ж власними програмами, «сценаріями». Творення себе є найважливішим атрибутом суб'єкта, що не є пасивним реципієнтом «книги життя», а її активним автором, тобто людиною яка не залежить від зовнішніх обставин, а творить їх відповідно до власних потреб, з одного боку, з іншого — творить себе як справжнього суб'єкта життєдіяльності, здатного долати несприятливі обставини, переборювати перешкоди, розв'язувати внутрішні конфлікти тощо. Водночас якість життя, перетворення його у яскраву біографію, долю людини неможливі без реалізації її особистого потенціалу, що здійснюється лише за умови наявності в людини здатності до самопроекування, активного втілення створеного нею особистісного проекту у різні царини власної життєдіяльності. (113)

Саме проблемі самопроекування особистості у дискурсивному соціальному та індивідуальному просторах, визначенню психологічних закономірностей та детермінант цього процесу присвячено дослідження лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка. Досліджуючи вказану проблему, ми виходили з того, що осмислення соціокультурного та індивідуального досвіду і його втілення у дискурсивній формі є основою для вибудовування власного особистісного проекту, що, у свою чергу, є підґрунтям для формування життєвої стратегії, життєвого проекту особистості та його втілення у різних формах життєвих практик.

Самопроекування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект), що є однією із провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті — це створення нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду.

Мета самопроекування — сформулювати особистісний проект розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проекті, так і в проекті власного життя. Ідеальний проект бажаного розвитку будується самою особистістю на основі власного життєвого та узагальненого соціокультурного досвіду. Він є базисним центром смислоутворення, що дозволяє вибудувати життєві стратегії та сформулювати плани перспективи і програми особистісного розвитку та втілити їх у життєвих практиках.

Таким чином, у процесі розвитку особистість бере відповідальність за

власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування у дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Це, у свою чергу, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки у них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах.

Особистісний проект можна тлумачити як осмислену версію людського буття. Будучи втіленим у дискурсивній формі, він дає можливість особистості усвідомлювати себе, власний досвід, розкривати власні сенси. Реалізація такого проекту дає можливість людині не тільки самореалізуватися в соціумі, а й визначити шляхи власного розвитку у тому напрямі, який здається їй у заданих соціокультурних та життєвих умовах найбільш прийнятним, таким, що відповідає власним цілям та завданням. Іншими словами, обраний проект стає «смисловою домінантою», базисним центром смислоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

Таким чином, особистісний проект передбачає: 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, або Я-бажаного, або ж Я-ідеального; 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому; 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму. Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку, задає зміст проекту, з іншого — вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації. Невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування особистості є тексти культури, оскільки у них зафіксовані соціокультурні норми, (114)

Таким чином, особистісний проект передбачає: 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, або Я-бажаного, або ж Я-ідеального; 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому; 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму. Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку, задає зміст проекту, з іншого — вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації. Невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування особистості є тексти культури, оскільки у них зафіксовані соціокультурні норми,

Ми вважаємо за можливе говорити про дискурсивне самопроектування, оскільки людина самовизначається, самопроектується у дискурсі. Тут ми спираємося на О.Є. Сапогову, яка зазначала, що знак, символ, текст — все це інструменти не просто присвоювання культури, а й особистісного самовизначення людини у культурі, розширення власних кордонів та вихід за

власні межі. Особливість текстових утворень як психічних знарядь полягає у тому, що вони мають подвійну спрямованість — кожен з них звернений одночасно і до соціокультурних реалій (за їх допомогою людина намагається трансформувати навколишній світ, вплинути на інших), і до суб'єктивності людини (вони стають засобом суб'єктивного перетворення внутрішнього світу) [4].

Дискурсивне самопроекування можна тлумачити також як імовірнісний процес. Різноманітні життєві події не лише можуть мати різні смислоутворювальні центри та по-різному осмислюватися на окремих етапах життя, а й відкривають у кожній людини внутрішні смислові простри, які створюють можливість для реалізації свого внутрішнього потенціалу [6].

Особистісний проект може втілюватися у різноманітних дискурсивних формах. Провідною з них є наратив, але, крім нього, у якості таких форм можуть виступати міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. Інакше кажучи, у процесі створення особистісного проекту людина або «програє» себе, створюючи міфи та легенди про себе, або розповідає про себе, створюючи власну історію, або концептуалізує себе, створюючи особистісний гіпертекст, який базується на тезаурусному осмисленні життя. Під останнім М. Епштейн розуміє створення концептуальної моделі, яка покладається особистістю в основу свого світогляду та самоопису [5].

Крім того, самопроекування може виступати і як завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), у процесі розв'язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію у ціннісно-смыслових координатах, інтерпретуючи та реінтерпретуючи не лише свій життєвий досвід, а й саму себе. Такі завдання попервах запозичуються із соціуму, але у процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довизначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так і результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду. В результаті людина створює власну ментальну модель світу, вибудовує власні життєві стратегії.

Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач [2], під перевизначенням завдання на смисл, котре ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну структури завдання, що пропонує соціум, з метою адаптації його до власної психічної реальності без зміни його внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток. (115)

У свою чергу, довизначення завдання на смисл — це привнесення особистісного сенсу у завдання, що залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних чинників. Такий особистісний смисл залежить, насамперед, від розуміння та інтерпретації особистого досвіду, а процес довизначення завдання веде до трансформації смислового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроекування.

При цьому, зважаючи на той факт, що функціональне призначення проектування полягає у створенні ідеальних моделей об'єктів [2], у процесі самопроектування може багаторазово змінюватися зміст ідеальних або бажаних моделей Я та власного життя залежно як від зовнішніх, так й від внутрішніх чинників. Причому згідно з нашою концепцією ці моделі є переважно дискурсивними. Основними моделями особистісних проектів, на нашу думку, є наратив (як замислення себе, створення власної ідеальної історії) та тезаурус (як створення ідеальної, особистісно неповторної картини світу). Розглянемо як діють ці моделі у процесі засвоєння основних життєвих цілей і завдань, які ставить перед собою особистість, спираючись на соціокультурні стандарти.

Якщо говорити про наратив, то у процесі перевизначення смислових завдань змінюється лише зовнішня структура Я-тексту, тобто інакше компонується події, деякі вилучаються, інші, навпаки — додаються та стають ключовими у той чи інший період життя, але внутрішня (смилова) структура тексту залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується внутрішня (смилова) структура тексту про себе. Наратив трансформується у тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу у свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду у тезаурусний стан сприяє самопроектуванню.

Нами було виділено три види особистих проектів, базуючись на рівнях розвитку особистості, запропонованих Д.О. Леонтьєвим, — біологічному, соціальному та особистісному [1].

Соціально-орієнтований проект виникає на другому рівні особистісного розвитку (рівні соціалізації). Такі проекти засвоюються у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийнятну в даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєпис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння та задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку і лінію особистісних трансформацій. Хоча, безумовно, ці проекти є результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Альтернативний проект. Це коло імовірно-значимого, що складає найбільш творчу частину життя, в якому задумуються ідеальні шляхи саморозвитку, обираються бажані стратегії самореалізації. Таким чином, альтернативний проект готує майданчик для свого нового старту від «Я-наявного» до «Я-іншого» (Б.Д. Ельконін). Такі задуми (можливо, їх можна визначити як мрії) зазвичай не проговорюються вголос, а формуються у внутрішньому смисловому просторі особистості.

Отже, самопроектування можна тлумачити як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається у результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. (116)

Розгортання цього процесу можна схарактеризувати, спираючись на запропонований

О.Є. Сапоговою [3] смисловий алгоритм особистості, до якого входять викладені нижче складові:

Біографічна канва. Залежно від того, включає чи не включає людина ті чи інші події у цю канву, вони або відбуваються, або ж виключаються із загального тексту життя. Як правило, тут частково задіяні процеси інтерпретації життєвих подій, основні життєві, а тим паче, смислові завдання не ставляться.

Створення життєвого проекту з його системою стратегій, цілей, завдань тощо, який приймається суб'єктом. Він визначає інтегральну організацію життя на певному етапі розвитку людини та може виступати у вигляді плану на найближче і віддаленіше майбутнє. Його реалізація потребує звернення до смислових завдань, аналізу соціальних та альтернативних проектів, а також спонукає людину до створення особистісно-орієнтованого проекту.

Побудова особистісного проекту, що передбачає створення індивідуального екзистенційного профілю (О.Є. Сапогова) у сукупності смислів, цінностей, ставлень, принципів, яких особистість добровільно дотримується. Тут відбувається усвідомлення необхідності створення «задуму себе» та його послідовної реалізації шляхом довизначення основних життєвих завдань та постановки нових.

Трансформація особистісного проекту, яка відбувається на основі внутрішньої оцінки реалізації основних життєвих та смислових завдань, досягнення як життєвих цілей, так і цілей саморозвитку, що слугує основою для переживання задоволеності життям. Якщо ж така оцінка є незадовільною, вона може стати підґрунтям для виходу на нові простори смислотворення та знаходження нових стимулів для саморозвитку.

Таким чином, за допомогою рефлексивно-інтерпретативного звернення до власного життя і власної особистості людина творить себе знову і знову своїми індивідуальними зусиллями [там само].

Особливості побудови особистісних проектів на різних етапах розвитку людини мають свою специфіку. Зокрема, на першому, біологічному, етапі особистість діє за нормативними проектами, що задаються дорослими. На другому, соціальному, запозичує проекти, що задані соціокультурним простором. І лише на третьому, особистісному етапі з'являється здатність до створення власних проектів, що дають змогу вибудовувати траєкторію власного життя і власного розвитку.

На основі викладених вище методологічних положень нами була визначена специфіка розуміння особистості, здатної до саморозвитку та самопроектування, яка

складається з таких характеристик:

— Контекстуальність, чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст.

— Відкритість світу, довіра до нього, яка є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості на майбутнє. Це, у свою чергу, дає змогу особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани, програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них.

— Гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту. Ця характеристика особливо важлива у зв'язку з тим, що для сучасного суспільства все більш вираженою є тенденція до заміни соціальних та культурних норм певними соціальними практиками. Це, у свою чергу, означає, що культурні та соціальні метанаративи все більше заміщуються наративними практиками, тобто у сучасному соціокультурному просторі метарозповіді (метанаративи) поступаються місцем оповіданню (рассказыванию) як наративному процесу. Тому ми маємо розвивати в особистості наративну компетентність, (117) тобто здатність здійснювати ці наративні практики та вибудовувати на їх основі проекти особистісного зростання.

— Усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому у соціокультурний та історичний контексти. Ця характеристика дає змогу узгоджувати цінності особистості, соціуму і культури та трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості.

— Відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення у соціокультурний контекст. Вона дає змогу усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень.

— Вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір. Ця ознака дає змогу людині мовби відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмівні події у зовнішню історію, тим самим трансформуючи її у більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Якщо ж людина постійно «переживає» одні й ті ж теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, що надають можливість створити область релевантності, яка виключає травмівні фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак при цьому бути стагнуючим, таким, що перешкоджає особистісному зростанню людини.

Висновки. Таким чином, самопроекування можна тлумачити як здатність особистості діяти за власним задумом, проектом, планом. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду, що здійснюється шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового

простору, який виступає як вагомий чинник особистісного зростання. Велику роль у цьому процесі відіграють дискурсивні практики, які дають можливість людині вибудовувати власну психічну реальність, власний життєвий проект залежно від соціокультурного та особистісного контексту.

Список використаних джерел

1. Леонтьев Д.А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. — 2013. — № 3. — С. 67–80.
2. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. — М.: Педагогика, 1988. — 192 с.
3. Сапогова Е.Е. Жизненный опыт в автобиографических нарративах личности / Е.Е. Сапогова // Вопросы психологии. — 2014. — № 1. — С.68–79.
4. Сапогова Е.Е. Социокультурные прототипы и смысловые константы автобиографических текстов / Е.Е. Сапогова // Тексты в образовательном пространстве современной высшей школы— Таганрог: Изд-во Таг. гос. пед. ин-та, 2007. — С. 119–158.
5. Эпштейн М.М. Жизнь как тезаурус / М.Н. Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. — 2007. — № 4. — С.47–46.
6. Эпштейн М.Н. Философия возможного / М.Н. Эпштейн.— СПб: Алетейя, 2001. — 334 с.

Chepeleva N. V. Theoretical and methodological basis of personality self-designing
Abstract. Proposed interpretation of self-design as a building process of its own identity, based on the interpretation and understanding of the personal, social and cultural experience, cultural assimilation schemes defined self. Self-design aimed at creating ideal models of personality itself. The main discursive models are personal projects as the creation of narrative design yourself the ideal of their own history and thesaurus as the creation of an ideal personality unique world picture. The (119) role of the tasks set by the person, first of all, on the problems in creating a sense of personal projects. The main types of personal projects — socially oriented, personality-oriented and alternative.

Keywords: self-design, personal development, personal project narrative, thesaurus, experience, interpretation.